

УДК 348.147
DOI 10.32999/ksu2413-1865/2019-87-23

ЗМІСТ РОБОЧИХ НАВЧАЛЬНИХ ПРОГРАМ ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА НЕПЕРЕРВНОЇ ІНШОМОВНОЇ ПІДГОТОВКИ КУРСАНТІВ

Мороз О.Л., к. філол. н., доцент,
доцент кафедри англійської мови в судноводінні
Херсонська державна морська академія
alyona_moroz@ukr.net

У статті розглядається питання підвищення ефективності професійно орієнтованої іншомовної підготовки курсантів вищих морських навчальних закладів. Оскільки основним завданням професійної підготовки є забезпечення роботодавців висококваліфікованими, добре підготованими та компетентними кадрами, які зможуть ефективно виконувати свої професійні обов'язки згідно з вимогами міжнародних стандартів, то розвиток професійно орієнтованої комунікативної компетенції вбачається як невід'ємна частина професійної освіти.

Вивчивши це питання з різних аспектів та беручи до уваги власний досвід викладання морської англійської в Херсонській державній морській академії, ми дійшли висновку про наявність нагальної потреби в розробленні більш сучасної та гнучкої робочої навчальної програми з дисципліни «Англійська мова за професійним спрямуванням». Для цього необхідно узгодити наявний формат робочих навчальних програм як із вимогами міжнародних документів (Міжнародна конвенція про підготовку та дипломування моряків та несення вахти, Модельний курс 3.17), так і з національними освітніми вимогами.

Визнавши той факт, що будь-яка діяльність, зокрема й освітня, є більш ефективною, якщо починається з визначення мети й усвідомлення фінальної цілі, ми пропонуємо в робочих навчальних програмах не лише вказувати базову мету курсу загалом, а й формулювати ключові вміння та навички до кожного заняття.

Ключові слова: професійно орієнтована комунікативна підготовка, професійна підготовка, навчально-методичне забезпечення, робоча навчальна програма.

В статье рассматривается вопрос повышения эффективности профессионально ориентированной иноязычной подготовки курсантов высших морских учебных заведений. Поскольку основным заданием профессиональной подготовки является обеспечение работодателей высококвалифицированными, хорошо подготовленными, компетентными кадрами, которые смогут эффективно исполнять свои профессиональные обязанности согласно требованиям международных стандартов, то развитие профессионально ориентированной коммуникативной компетенции рассматривается как неотъемлемая часть профессионального образования.

Изучение этого вопроса и собственный опыт преподавания английского языка в Херсонской государственной морской академии позволили сделать вывод о том, что существует необходимость в разработке более современного и гибкого формата рабочих учебных программ по дисциплине «Английский язык профессионального направления». Для этого необходимо привести существующий формат рабочих программ в соответствие как с требованиями международных документов (Международная конвенция о подготовке и дипломировании моряков и несении вахты, Модельный курс 3.17), так и с национальными образовательными требованиями.

Принимая во внимание тот факт, что любая деятельность будет более эффективна, если начинается с определения и осознания финальной цели, мы предлагаем в рабочих учебных программах не только определять базовую цель курса в целом, но и указывать ключевые умения и навыки, которыми должны овладеть курсанты, к каждому занятию.

Ключевые слова: профессионально ориентированная коммуникативная подготовка, профессиональная подготовка, учебно-методическое обеспечение, рабочая учебная программа.

Moroz O.L. REORGANIZING THE SYLLABUS AS ONE OF THE MAIN COMPONENTS IN CONTINUOUS COMMUNICATIVE TRAINING WITHING THE FRAME OF LIFELONG LEARNING

The article reveals the issue of increasing the efficiency of professionally oriented communicative competence acquired by future seafarers. As the main task of professional education is to provide employers with highly qualified and well-trained, competent personnel, able to carry out the duties effectively and in compliance with international standards, the development of professionally oriented communicative competency is deemed an integral part of professional training. Especially so it is for the future seafarers who are going to carry out their professional tasks in multilingual crews. That's why teachers of Maritime English face the need of searching for new more effective means, methods and forms of communicative teaching.

Having studied this issue in different aspects and taking into consideration our teaching experience at Kherson State Maritime Academy we came to the conclusion that there is a pressing need for a more modern and flexible syllabus for English at university level, taking into account a focus on English as a means of international communication, the academic and professional needs of undergraduate and graduate

students. It means that the current format of syllabus for Maritime English requires to be brought into compliance with both STCW, IMO Model Course 3.17 and national educational requirements stipulated by the Ministry of Education of Ukraine and IMO. So, our article is aimed at suggesting the way of reorganizing the syllabus for Maritime English in accordance with the modern educational needs and the key aspects of lifelong learning.

Having realized the fact that any type of human activity, including educational one, becomes more efficient when starts with defining the aim or objective we suggest to formulate and state not only the basic aim of the course syllabus to be defined at the explanatory note section, but also to formulate and specify the key skills and abilities the cadets must be able to demonstrate by the end of each lesson.

Our practical teaching experience proves that such approach gives the possibility to teachers plan their lessons more effectively as they know beforehand what communicative skills to develop and thus enables them to select and arrange appropriate tasks and activities for the lesson. On the other hand, precisely defined and formulated objective of the lesson gives cadets the possibility to realize the final outcome of the educational process, shows the importance of it for their future professional performance and in such a way motivates them to study better at each stage of their education.

Key words: *professionally oriented communicative training, professional training, methodological support, teaching and learning materials, syllabus.*

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвитку суспільства, яке характеризується динамічністю соціально-економічних, духовних, соціокультурних та освітніх перетворень, відбувається активне переосмислення й оновлення всіх сфер системи освіти, зокрема такої важливої її складової частини, як професійна підготовка фахівців. Також нові вимоги до підготовки спеціалістів зумовлюють необхідність перегляду наявних освітніх стандартів, що також пов'язано з активізацією інтеграційних процесів в Європі, приєднанням України до міжнародних конвенцій та розробленням уніфікованих освітніх та професійних стандартів [6, с. 6]. Рушійним чинником реформування освіти (зокрема, професійної) в Україні є оновлення змісту навчання відповідно до сучасних потреб суспільства загалом і особистості зокрема.

Одним з основних завдань професійної освіти в Україні сьогодні є підготовка кваліфікованого працівника, конкурентоспроможного на міжнародному ринку праці, компетентного, здатного ефективно виконувати свої професійні обов'язки на рівні світових стандартів. А це означає, що формування професійно значущої, професійно орієнтованої (іншомовної) компетенції стає невід'ємним складником комплексної підготовки спеціаліста.

Особливо великого значення набуває для майбутніх фахівців морської галузі високий рівень сформованості професійно орієнтованої (іншомовної) комунікації, оскільки їхня професійна діяльність відбувається в складі багатонаціональних екіпажів і передбачає здійснення комунікації іноземними мовами. Міжнародна конвенція про підготовку та дипломування моряків та несення вахти (далі – ПДНВ) визначає англійську мову як робочу для всіх членів екіпажу незалежно від їхньої національ-

ності, віку, посади тощо та встановлює мінімальні вимоги до рівня володіння англійською мовою [4], що спрямовує викладачів закладів вищої освіти, які здійснюють підготовку спеціалістів морського флоту, на нові завдання із професійної підготовки, удосконалення форм, методів, засобів організації освітнього процесу, спрямованих на підвищення фахової компетенції, зокрема іншомовної.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інтенсивний розвиток міжнародних контактів, процеси глобалізації та інтеграції світової спільноти зумовили значний інтерес науковців до проблеми пошуку шляхів оптимізації й інтенсифікації вивчення іноземних мов як одного з важливих складників професійної підготовки сучасних висококваліфікованих спеціалістів різних промислових галузей. Вітчизняними вченими розглянуто деякі аспекти цієї проблеми: шляхи вдосконалення та збагачення іншомовної підготовки працівників нафтогазової промисловості завдяки міждисциплінарній інтеграції змісту спеціальних дисциплін та іноземної мови (О. Ларіонова); питання розроблення наукової системи формування професійної комунікативної компетенції спеціалістів у вищій технічній школі (Н. Романова); новітні технології формування готовності майбутніх інженерів-судномеханіків до міжкультурної комунікації (О. Токарева); можливості переорієнтації методичної, педагогічної та лінгвістичної наук на вирішення проблеми міжкультурної комунікації, а саме проблеми формування готовності ефективно брати участь у взаємодії з іноземцями (М. Байрам); методика формування іншомовних комунікативних умінь особового складу митних органів (О. Павленко). Є окремі роботи з укладання освітніх програм, зокрема з іноземної мови (німецька), у системі неперервної профе-

сійної освіти співробітників митних органів (А. Купченко). Проте питання щодо ефективної організації професійно орієнтованої комунікативної підготовки майбутніх фахівців морської галузі на засадах неперервності і наступності, яка б відповідала сучасному рівню сформованості їхньої іншомовної комунікативної компетентності, а також вимогам нормативних документів Міжнародної морської організації (далі – ІМО) сьогодні не досліджене повною мірою. Ці й інші чинники зумовили вибір нами проблеми, а саме питання забезпечення змістовного компонента процесу підготовки до професійно орієнтованої комунікації майбутніх працівників морської галузі в системі неперервної освіти.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати стан укладання робочих навчальних програм із дисципліни «Англійська мова за професійним спрямуванням» у процесі формування професійної комунікативної компетенції майбутніх моряків та запропонувати шляхи визначення змісту робочих навчальних програм відповідно як до нормативних документів Міністерства освіти та науки України, так і до вимог міжнародних організацій, з урахуванням авторських підходів, як складника неперервної іншомовної підготовки курсантів різних типів навчальних закладів: ліцей, коледж, академія.

Вивчивши та проаналізувавши звіт, в якому представлено результати дослідження, проведеного від імені Британської Ради та Міністерства освіти та науки України в 2014–2016 рр. «щодо ролі та статусу англійської мови» в 15-ти вищих технічних навчальних закладах України [7, с. 80–83], ми обґрунтували шляхи покращення стану викладання іноземної (англійська) мови в процесі професійної освіти, ураховуючи: питання організації навчання англійської мови за професійним спрямуванням; рівня засвоєння англійської мови випускниками; результатів оцінювання; науково-методичного забезпечення (розроблення навчальних робочих програм та підручників). Особлива увага приділена нами стану й оцінці наявних навчальних робочих програм у нашому навчальному закладі (Херсонська державна морська академія). Ми врахували рекомендації стосовно того, що «наявна гостра необхідність у розвитку більш сучасних та гнучких робочих навчальних програм з англійської мови на університетському рівні, основний фокус яких буде сконцентровано на англійській мові як засобі міжнародної комунікації, академічних та професійних потребах студентів та загальноєвропейських критеріях визначення рів-

ня володіння іноземною мовою» (переклад та курсив наші – О. М.) [там само, с. 82]. Важливим для нас є зосередження уваги на необхідності звернення до питання пошуку можливих шляхів удосконалення дизайну та змісту робочих навчальних програм. Саме визначення навчальної програми свідчить про те, що вона є «складовою державного стандарту освіти та являє собою нормативний державний документ, який визначає місце і значення навчальної дисципліни в реалізації освітньо-професійної програми підготовки, в якому розкривається зміст освіти з певного предмета та визначається система наукових знань, практичних умінь і навичок, якими необхідно володіти студентам» (курсив наш – О. М.) [1, с. 77].

Наш практичний досвід викладання англійської мови в Херсонській державній морській академії також підтверджує, що будь-яка діяльність, навчальна також, починається з визначення мети (ідеального образу очікуваного результату), яка має бути чітко прописана в самій програмі, її змісті. Чим чіткіше сформульована мета навчання, тим вірогідніше досягнення очікуваного результату. Отже, не лише визначення мети дисципліни загалом, що зазвичай міститься в такому структурному компоненті програми, як пояснювальна записка, а й визначення та формулювання тих практичних умінь та навичок, що є головною метою вивчення кожної теми, вбачається нами необхідним для забезпечення ефективності подальшого навчального процесу. Такий підхід до організації другого компонента навчальних робочих програм – тематичного викладу змісту навчальної дисципліни – дозволяє викладачам більш ефективно добирати навчальний матеріал та ті форми й методи роботи, що сприятимуть розвитку зазначених умінь та навичок.

Звісно, оскільки навчальні програми ЗВО України є державними документами, то під час їх розроблення фахівці (викладачі відповідних кафедр) повинні враховувати основні вимоги до такого типу документації. Проте в листі Міністерства освіти та науки України до керівників закладів вищої освіти від 9 липня 2018 р. зазначено: «Відповідно до законів України «Про вищу освіту» (2014 р.) та «Про освіту» (2017 р.), заклади вищої освіти мають право самостійно вирішувати питання змісту навчально-методичного забезпечення освітнього процесу з урахуванням вимог законодавства. Водночас варто враховувати специфіку закладу вищої освіти, галузі знань та / або спеціальності, конкретної освітньої програми та ін.» [2].

Говорячи про заклади вищої освіти, які готують майбутніх фахівців морської галузі, необхідно виходити з того, що процес навчання в таких закладах регулюється не лише державними нормативно-правовими документами, а й відповідними документами, виданими Міжнародною морською організацією (ІМО), як-от: Міжнародна конвенція про підготовку та дипломування моряків та несення вахти (ПДНВ 78/95), Міжнародна конвенція про забезпечення безпеки життя на морі (SOLAS) тощо. Крім того, ІМО розробила детальні модельні курси для різних професійних дисциплін, зокрема й модельний курс 3.17 “Maritime English”, в якому надаються чіткі інструкції щодо організації навчання професійно орієнтованої іншомовної комунікації майбутніх фахівців морської галузі [8]. У цьому модельному курсі пропонується детальна навчальна програма, яка базується на знанні англійської мови та визначенні тих мовних умінь, якими курсанти повинні оволодіти для того, щоби бути здатними спілкуватися саме таким чином, який визначений і встановлений ПДНВ (переклад наш – О. М.) [8, с. 3]. Запропонований формат навчальної програми в модельному курсі 3.17 наведено в таблиці 1.

Як видно з наведеного зразка, програма містить детальну інформацію про базову компетенцію з теми, а також детальний перелік умінь та навичок, що стосуються всіх трьох мовних систем (граматика, вокабуляр та фонологія) та чотирьох мовленнєвих умінь (говоріння, письмо, аудіювання, читання). Такий підхід до організації тематичного-змістового компонента навчальних програм узгоджується, на нашу думку,

з компетентністним підходом до навчання. У межах цього підходу компетенція визначається як феномен, за допомогою якого можна оцінити здатність людини до ефективного виконання якоїсь роботи [3, с. 2], тому в багатьох документах з освітньої політики щодо впровадження Болонської декларації компетенції визначено метою освітніх програм [цит.: за 6, с. 51]. Такий підхід до побудови робочої навчальної програми, виходячи з теми нашого дослідження, потребує її конкретизації на кожному етапі підготовки фахівців у системі неперервної освіти, що є подальшим етапом наукового пошуку.

Також, виходячи з того, що наведений зразок не відповідає сучасним вимогам до оформлення навчальних програм, які визначені державними нормативними документами (закони України «Про вищу освіту» (2014 р.), «Про освіту» (2017 р.) тощо), необхідне їх узгодження і поєднання, яке полягає у включенні переліку основних тем та їх послідовності, а також визначення кількості навчальних годин, що відводяться на аудиторну роботу із закріплення матеріалу та на самостійну роботу студентів. Запропонований формат навчальної програми ІМО в модельному курсі 3.17 не містить розподілу навчальних годин, оскільки розробники вважають за необхідне та рекомендують «практикувати та повторювати навчальний матеріал регулярно доки викладач не впевниться, що курсанти досягли визначеної навчальної мети та оволоділи зазначеною компетенцією» (переклад наш – О. М.) [8, с. 2].

Зважаючи на вимоги чинного законодавства та беручи до уваги рекомендації

Таблиця 1

**Фрагмент навчальної програми з дисципліни «Морська англійська мова»
за рекомендацією ІМО**

Knowing, understanding and proficiency	Textbooks	Teaching aid
Required performance: 1. Ask for and give personal data		
1.1 Grammar: – conjugates verbs be, do, have in positive, negative and question forms; – recognizes and uses Present Simple orally and in writing; – understands and uses pronouns I, me, my, mine etc.	T 1 Ch. 1	Flashcards / world map
1.2 Vocabulary: – pronounces and writes adjectives corresponding to country name.	T 2	
1.3 Phonology: – recognizes intonation in questions.	Ch. 1, 2, 5, 14	
1.4 Communication skills: – understands key questions in listening; – exchanges personal information orally; – notes personal information about partner; – fills out a “particulars of cadet” form clearly and accurately with personal information.		

міжнародних організацій, а також специфіку викладання іноземної мови в морських ЗВО, пропонуємо взяти за основу для створення програми з дисципліни «Англійська мова за професійним спрямуванням» державний стандартний зразок, що міститиме всі необхідні компоненти: пояснювальну записку, обсяг дисципліни в кредитах ЄКТС та його розподіл у годинах за формами організації освітнього процесу та видами навчальних занять (відповідно до ст. 50 Закону України «Про вищу освіту» (2014 р.)), тематичний виклад змісту навчальної дисципліни, критерії оцінювання результатів навчання, рекомендовані джерела інформації тощо. Для побудови навчальної робочої програми для майбутніх фахівців морської галузі вважаємо за необхідне використовувати лінійний неперервний спосіб побудови, сутність яко-

го полягає у тому, що матеріал кожного наступного змістовного модуля є логічним продовженням того, що вивчалось раніше [5, с. 39]. Використання саме такого методу побудови програм, а не концентричного, зумовлене специфікою різнорівневого навчання майбутніх фахівців морської галузі, яка визначається функціональними професійними обов'язками. Тобто курсанти 1–2 курсів навчання почнуть свою професійну діяльність як рядові працівники та виконуватимуть різного роду технічні завдання на палубі та в машинному відділенні, отже, й тематика навчального матеріалу повинна відповідати їхнім професійним обов'язкам. Курсанти ж 3–4 курсів матимуть змогу виконувати обов'язки вахтових офіцерів як на навігаційному містку, так і в машинному відділенні, отже, і рівень їхньої комунікативної іншомовної

Таблиця 2.

**Фрагмент робочої навчальної програми з дисципліни
«Англійська мова за професійним спрямуванням» для курсантів 1 курсу**

№ заняття	Вид заняття	Обсяг аудиторних годин	Обсяг годин самостійної роботи	Знання, уміння, навички	Рекомендована література	Посилання на нормативні документи ІМО
1	2	3	4	5		6
Module 4. Crew and its Tasks						
11	ПЗ	2	4	Ship's Crew: Names positions and their duties on board.	[9, M 4] [5, U. 2]	IMO Model Course 3.17, STCW
12	ПЗ	2	4	Ship Maintenance: Speaks about ship maintenance, name tools, instruments and their purposes.	[9, M 4] [1, Ch. 15, 36] [4, Ch. 14]	IMO Model Course 3.17, STCW
13	ПЗ	2		Competency Demonstration: Describes key responsibilities of crewmembers focusing on the ship maintenance and watch keeping procedures according to STCW Convention.		
Усього		6	8			
Module 5. Personal Safety Aboard						
14	ПЗ	2	3	Warning Signs: Explains the main rules for safe working practices in places marked by warning signs.	[9, M 5] [4, Ch. 15]	IMO Model Course 3.17, SOLAS
15	ПЗ	2	2	Personal Protective Equipment: Describes functions of different items of personal protective equipment.	[9, M 5] [4, Ch. 15]	IMO Model Course 3.17, SOLAS
16	ПЗ	2	4	Safe Working Practices: Gives advice on safe working practices while carrying out specific tasks.	[9, M5] [1, Ch. 33] [4, Ch. 15]	IMO Model Course 3.17, SOLAS
17	ПЗ	2		Competency Demonstration: Lists and explains the basics of safe working practices aboard ships.		

компетентності має відповідати кваліфікаційним вимогам.

Зважаючи на обмеження рамками статті та виходячи з того, що інші структурні компоненти програми мають відповідати державному стандарту, наводимо один із фрагментів робочої навчальної програми з дисципліни «Англійська мова за професійним спрямуванням» для курсантів 1 курсу Херсонської державної морської академії, розроблений нами, а саме змістовно-цільовий компонент структури навчальної дисципліни. У наведеній таблиці 2 не лише зазначені теми, що їх мають засвоїти курсанти протягом навчання, а й визначено вміння, що має бути сформоване по завершенні вивчення теми.

Вивчення кожного тематичного модуля завершується демонстрацією ключової професійно значущої компетенції, якою мають оволодіти курсанти та яка узгоджена з вимогами ПДНВ, р. II, табл. А-II/1.

Отже, наш науковий пошук засвідчив, що запропонований формат оформлення робочих навчальних програм відповідає сучасним тенденціям у сфері професійної освіти, оскільки розкриває не лише те, що саме повинно вивчатися під час навчального процесу курсантами, а, що є найважливішим, якою має бути кінцева мета цього процесу, що саме повинні вміти курсанти по завершенні вивчення того чи іншого змістовного модуля. Такий формат узгоджується з вимогами компетентнісного підходу до навчання, Болонського процесу та ІМО, що виступає основним роботодавцем для випускників морських ЗВО, і відповідає підготовці курсантів у системі неперервної освіти.

Подальшу перспективу дослідження питання розроблення робочих навчальних програм для ЗВО, що готують майбутніх фахівців морського флоту, вбачаємо у вивченні проблеми розроблення й апробації навчальних програм для різнорівневого навчання курсантів в системі неперервної професійної освіти в умовах науково-педагогічного комплексу «ліцей – коледж – академія», зокрема, розроблення й обґрунтування механізму реалізації ефективно багаторівневої освіти, забезпечення її наступності в змістовому наповненні навчальних дисциплін.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вітвицька С. Основи педагогіки вищої школи : навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури 2003. 316 с.
2. Лист Міністерства освіти і науки України до керівників закладів вищої освіти від 9 липня 2018 р. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/ru/v-434729-18> (дата звернення: 03.04.2019).

3. Майборода В. Вища педагогічна освіта в Україні: Історія, досвід, уроки (1917–1985) : монографія. Київ : Либідь, 1992. 196с.
4. Международная конвенция о подготовке и дипломировании моряков и несении вахты 1978 г., с поправками (консолидированный текст) / пер.: В Стрелков, Т. Кузнецова, С. Лапченков. Санкт-Петербург : ЗАО «ЦНИИМФ», 2010. 805 с.
5. Нагаєв В. Методика викладання у вищій школі : навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2007. 222 с.
6. Павленко О. Формування комунікативної компетенції фахівців митної служби в системі непевної професійної освіти : дис. ... докт. пед. наук: 13.00.04. Дніпропетровськ, 2010. 560 с.
7. Bolitho R., West R. The Internalization of Ukrainian Universities: the English language dimension : English for Universities Project. Київ : Видавництво «Сталь», 2017. 134 с.
8. IMO Model Course 3.17. Maritime English. London : International Maritime Organization (IMO), 2009. 138 p.

REFERENCES:

1. Vitvytska S. (2003) *Osnovy pedahohiky vyshchoi shkoly* [Fundamentals of pedagogy of higher education] : navchalnyi posibnyk. Kyiv : Tsentr navchalnoi literatury. 316 s. [in Ukrainian]
2. Lyst Ministerstva osvity i nauky Ukrainy do kerivnykiv zakladiv vyshchoi osvity [Letter from the Ministry of Education and Science of Ukraine to the heads of institutions of higher education] vid 9 lypnia 2018 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/ru/v-434729-18> (related to: 03.04.2019). [in Ukrainian]
3. Maiboroda V. (1992) *Vyshcha pedahohichna osvita v Ukraini: Istoriia, dosvid, uroky (1917–1985)* [Higher pedagogical education in Ukraine: History, experience, lessons (1917–1985)]: monohrafiia. Kyiv : Lybid, 196 s. [in Ukrainian]
4. Mezhdunarodnaja konvencija o podgotovke i diplomirovanii morjakov i nesении vahtы 1978 g., s popravkami (konsolidirovannyj tekst) [International Convention on Standards of Training, Certification and Watchkeeping for Seafarers, 1978, as amended (consolidated text)] / per.: V Strelkov, T. Kuznecova, S. Lapchenkov. Sankt-Peterburg : ZAO «CNIIMF», 2010. 805 s. [in Russian]
5. Nahaiev V. (2007) *Metodyka vykladannia u vyshchii shkoli* [Teaching methods in higher education institutions] : navchalnyi posibnyk. Kyiv : Tsentr navchalnoi literatury, 222 s. [in Ukrainian]
6. Pavlenko O. (2010) *Formuvannia komunikativnoi kompetentsii fakhivtsiv mytnoi sluzhby v systemi nepevnoi profesiinoi osvity* [Formation of the communicative competence of customs specialists in the system of uncertain vocational education] : dys. ... dokt. ped. nauk: 13.00.04. Dnipropetrovsk, 560 s.
7. Bolitho R., West R. (2017) *The Internalization of Ukrainian Universities: the English language dimension : English for Universities Project*. Kyiv : Vydavnytstvo «Stal», 134 s.
8. IMO Model Course 3.17. Maritime English. London : International Maritime Organization (IMO), 2009. 138 p.